

Сулим О. В.

КУЛЬТУРНО-ЕТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ ЕКОНОМІКИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті досліджується розвиток взаємовідносин моральних принципів і принципів господарської діяльності. Аналізуються історичні причини і негативні наслідки етичної нейтралізації економічної науки. Необхідність подолання розриву між етикою і економічною раціональністю розглядається як реінтеграція часткових і загальних критеріїв соціальної самоорганізації.

Ключові слова: економічна раціональність, економічна людина, соціально-гуманітарна парадигма, цілісне відтворення людського життя, етичний імператив господарювання.

Ринкове суспільство, що утвердилось як домінуючий спосіб соціальної організації, переживає глибоку системну кризу. Це проявляється як у конфлікті з природою, так у сфері господарювання та в тривожних ознаках соціальної дезінтеграції. Так, віртуальна фінансова неоекономіка вже у багато разів перевищила обсяги реальної конструктивної економіки, несучи загрози глобального фінансово-економічного краху, що засвідчила недавня криза. У ході розвитку капіталістичних відносин поступово втрачають свою значущість усі традиції і цінності, котрі не відповідають матеріальній вигоді і раціонально обрахованій ефективності. Все отримує грошову оцінку. Ринкові стосунки купівлі-продажу зі сфери матеріального виробництва проникають в усі сфери життя.

Економіка перетворилася на могутній засіб спотвореної соціалізації. Посилюється пропаганда споживацької ідеології, формуються на практиці псевдопотреби і псевдоцінності. І цей процес, що диктується законами ринку, набуває неконтрольованого характеру. Життя сучасного західного суспільства через могутні засоби масової комунікації, рекламу все більше формує особистість як "машину бажання", орієнтовану на споживання. Інший бік життя особистості – орієнтація на співпереживання, співчуття, служіння спільному благу, альтруїзм - відтісняється на периферію. Засилля економічного начала в житті західного суспільства загрожує самим основам його існування, що непокоїть філософів і навіть процвітаючих бізнесменів.

Одна з фундаментальних причин цього полягає в історичному процесі відокремлення сфери господарювання від цілісного процесу суспільного відтворення людського життя, що пов'язане з відповідним формуванням методологічних засад економічного вчення.

Проблеми подолання антигуманних ефектів господарської діяльності і пов'язане з цим питання трансформації методологічних засад економічного вчення як важливого чинника формування принципів господарювання є об'єктом уваги дослідників уже давно. Ще представники німецької історичної школи звертали увагу на обмеженість суто аналітичного підходу в економічній теорії, що виходив з незалежності господарських явищ від неекономічних чинників. Пізніше недоліки аналітичного підходу були продемонстровані інституціональними теоріями. А.Сен в роботі „Об этике и экономике” (1996) підкреслював необхідність включити в економічну теорію етичні начала. Про наповнення моделі „економічної людини” соціокультурними характеристиками йдеться в роботах Радаєва В.В. „Экономическая социология” (2000), Автономова В.С. „Человек в зеркале экономической теории” (1993). П.Козловські в праці „Принципы этической экономики” (1999) ставить питання про можливість відновлення єдності етики та економічної науки. На нашу думку, доцільним є проаналізувати це питання з позицій цілісного самовідтворення людського життя як проблему співвідношення часткових і загальних селективних механізмів соціальної самоорганізації.

У даній статті ставиться завдання розглянути в історичному плані основні чинники виникнення дезінтеграції часткових і загальних систем соціального оцінювання результатів діяльності людей,

представлених відповідно економічними і етичними критеріями, та перспективи їхньої реінтеграції.

На протязі значного часу до цього в різних культурах моральні і господарські принципи були нероздільними. Ще в Давньому Китаї склалась особлива етика ділових стосунків: обов'язок, справедливість, доброчинність були на першому місці у відносинах між людьми. "Шляхетний муж" Конфуція "спочатку проявляє обов'язок, потім отримує вигоду". Вражаючи економічні успіхи сучасної Японії, Китаю та інших країн Далекого Сходу та Південно-Східної Азії значною мірою обумовлені саме пануванням принципів конфуціанської етики в господарській діяльності.

І в європейській інтелектуальній традиції довгий час етична рефлексія і економічні міркування утворювали єдність. Так, в епоху античності господарювання не розглядалось автономно по відношенню до інших сфер життя, до моралі. Його місце в античному суспільстві було осмислене Арістотелем, який розглядав принципи господарювання поруч з політикою і етикою, в рамках єдиної практичної філософії. Для Арістотеля господарювання не було чимось окремим і самоцілним, а являло собою ойкономію, тобто управління домом заради блага домогосподарства, котре здійснював глава дому. Проте вже в той же час почали розвиватися елементи ринкових відносин, котрі поєднували відношеннями обміну, грошовими зв'язками окремі господарства і поліси. Арістотель критично ставився до розвитку відносин обміну і грошових зв'язків, підкреслюючи, що грошовий обіг не є самоціллю, а лише виступає засобом для забезпечення головного - благополуччя дому. Він протиставляв ойкономію хрематистиці - мистецтву примножувати гроші. Ринкові зв'язки, згідно з Арістотелем, розпалюють бажання людей, роблять їх ненаситними, в результаті чого вони прагнуть мати все більше і більше, забуваючи про міру. Таким чином, вже Арістотель висловив важливі критичні зауваження щодо суспільства споживання.

Також в епоху європейського середньовіччя принципи господарювання продовжують тісно пов'язуватися з моральними міркуваннями, не виокремлюються з норм соціальної солідарності, не відділяються від релігійно-етичної сфери. Тут постійно йдеться про справедливість ціни, про виправдання існування приватної власності. Християнство розглядало працю як богоугодну справу, яка повинна виконувати роль засобу забезпечення харчування, подолання лінощів, приборкання хтивості і умиротворення плоті. Праця необхідна, щоб забезпечити тимчасове земне існування і спокутувати гріхи шляхом добродійності, але вона не має приводити до збагачення, накопичення власності. Розміри виробництва обмежувались природними потребами. Прагнення мати більше, ніж необхідно, розглядалось як жадність – один із смертних гріхів; особливо засуджувалось лихварство.

Виділення господарювання в якості відносно самостійної сфери суспільного життя відбувається в епоху Нового часу. В міському торгово-ремісничому середовищі сформувалось нове розуміння праці, яка перетворюється в бізнес, основною метою стає безперервне розширення справи, отримання прибутку. Регулювання грошових стосунків переходить до банків та бірж, що опосередковують рух товарів і грошей. Господарська активність починає керуватись принципом економічної раціональності: отримати максимальний результат з найменшими витратами у грошовому виразі. Згідно з М.Вебером, західний процес раціоналізації означав поширення принципу цілораціональності на все більшу кількість сфер суспільного життя - право, управління, господарювання. В ході раціоналізації та секуляризації суспільного життя релігійна "етика братерства" поступово втрачала своє значення. Породжуючи дивовижний економічний ріст, економічна раціоналізація приводила до деградації принципів солідарності, відбувався розрив із

традиційними способами регулювання соціальних відносин, що перешкоджали розвитку ділової активності.

Прагнення до господарської вигоди було характерне для всіх епох і народів, але тільки в Європі виникає капіталізм – раціонально організована система господарювання, що характеризується невідомою діловою активністю. На думку М.Вебера, цьому сприяла етика протестантизму як активної релігії, що “подвигає на працю як покликання”. Якщо зазвичай прагнення до прибутку завжди наштовхувалось на опір етико-релігійних цінностей, то в епоху Реформації в результаті радикальних змін релігійно-етичних установок руйнування традиційних заборон стало можливим. Систематична праця набула для кальвіністів релігійного значення, стала реалізацією “покликання”, а економічний успіх, матеріальне багатство - ознакою “обраності” до спасіння. Негативне ставлення до усього “плотського” і “чуттєвого” вело до обмеження споживання - отриманий прибуток можна було використовувати лише для нових інвестицій у справу. Створена протестантизмом “світська аскеза” породила особистість, орієнтовану на сумлінну працю і систематичний самоконтроль. Таким чином, ключова для кальвінізму ідея обраності спонукала людину до найкращого виконання професійного обов’язку, що постає як служіння Богу. З часом ця внутрішня раціональність отримала “зовнішнє” оформлення у вигляді відповідних політичних і господарських інститутів [1].

Формування європейського капіталізму являло собою грандіозну ціннісну трансформацію суспільства, суть якої полягала в раціоналізації життя, у все зростаючій ролі науково-технічного розуму, який поступово перетворився в самостійний і домінуючий фактор суспільного життя. Найважливішою і вирішальною сферою цієї трансформації стало формування автономії господарювання на основі техніко-економічної раціональності, що дозволяє охарактеризувати сучасне західне суспільство як техніко-економічну цивілізацію [4, 22-25].

Ідейно-теоретичним відображенням, а також одним з важливих чинників формування капіталістичних ринкових відносин виступило економічне вчення. Починаючи з XVIII століття, воно стає самостійною дисципліною, відокремившись від моральної філософії, об’єктивні економічні закони - від суб’єктивних етичних норм. Творець економічної науки А.Сміт. прагнув пізнати саме функціональні механізми господарювання, вільні від цінностей. В основу його вчення була покладена модель так званої “економічної людини” - раціонального егоїста, що прагне до особистої вигоди. В якості основного принципу координації поведінки таких корисливих індивідів в рамках суспільного господарства Сміт висунув дію “невидимої руки” провидіння, пов’язану із принципом вільної конкуренції. Через конкуренцію ринкове господарство мало щонайкраще вирішувати суспільні завдання і формувати гармонію особистої і суспільної волі, узгодженість між прагненням до індивідуальної вигоди і спільним благополуччям. З точки зору А. Сміта, інтереси загалом, суспільства забезпечуються не тим, що кожен індивід повинен усвідомити суспільну користь, а тим, що кожна окрема людина усвідомлює свою вигоду, але вона "невидимою рукою" спрямовується до суспільно корисної мети, яка зовсім не входила у її наміри. Таким чином, переслідуючи власні інтереси, індивід більш дієво служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це зробити. Отож, суспільна надіндивідуальна саморегуляція має здійснюватись поза мораллю, примусово, з необхідністю.

Свободі від ціннісних суджень, етичній нейтралізації економічної науки значною мірою сприяла також етика утилітаризму, згідно з яким дія вважалась вірною в тій мірі, в якій вона дає максимум задоволення максимально великій кількості людей. Утилітаризм теж робив акцент не на мотивах і намірах, а на об’єктивних результатах дії, відокремлюючи правильність чи хибність дії від доброчинності самого суб’єкта.

Ще однією з найважливіших причин розмежування етики і вчення про господарювання стало те, що економічна наука Нового часу стала орієнтуватися на природознавство, в світоглядному плані вона конституювалась переважно механістичною природничонауковою парадигмою [2]. Економічне вчення формувалась за зразком наукового ідеалу того часу, який передбачав виділення суто об'єктивних механізмів, що піддаються математичному опису, прагнення позбавитись усього суб'єктивного. Зокрема, великий вплив на економічну думку мало формулювання принципу найменшої дії в класичній механіці. В економічному вченні також в якості рушійної сили поведінки суб'єкта господарської активності - "Homo economicus" – став розглядатися принцип максимізації корисності, згідно з яким раціонально діючий суб'єкт в будь-якій ситуації обирає шлях реалізації максимуму корисності і мінімуму витрат, який трактувався як аналог механічного принципу найменшої дії, але вже в соціокультурній сфері.

Таким чином, економічна наука була побудована на ідеалах об'єктивності та фізикалізму, можливості відокремлення економічних благ від неекономічних. Бажаним результатом господарської діяльності стало вважатись примноження і раціональне розподілення ресурсів, що піддаються грошовій калькуляції. Створення матеріальних благ, того, що приносить задоволення, було вирване з контексту цілісного відтворення людського життя.

Звичайно, таке розуміння і організація господарювання од самого початку піддавались критиці як з боку ряду соціальних філософів, так і представників периферійних напрямків в економічній думці. Фактично йшлося про необхідність альтернативної – гуманітарної – парадигми у моделюванні і формуванні господарства. Так, О.Конт підкреслював, що економісти оперують метафізичними сутностями, відривають господарські явища від суспільного цілого. Проти ліберальної економічної концепції виступила і німецька історична школа. У другій половині XIX століття - В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс продовжуючи розвиток їхніх ідей, відзначали, що наука про господарство повинна бути моральною наукою, а не виходити з природного егоїзму людей.

Прагнення при побудові економічного вчення виходити з широкої соціально-філософської концепції людини в її історичному розвитку характерне і для К.Маркса. Відправний момент його економічного аналізу - суспільно визначене виробництво індивідів. Існування людини як людини економічної пов'язане лише з певним історичним станом, коли вона задавлена нестатком і поневолена системою поділу праці. Але цей стан не є вічним. Вище призначення людини в тому, щоб стати цілісною, гармонійно розвинутою особистістю, що самовизначається. Передумовою досягнення такого стану є створення умов для звільнення людини від репродуктивної праці, від диктату матеріальних потреб. Справжнє царство свободи людини, розвиток людських сил, що є самоціллю, починається за межами власне матеріального виробництва, але царство свободи може розцвісти "...лише на цьому царстві необхідності як на своєму базисі" [3, 386-387].

Засилля техніко-економічного начала у житті сучасного західного суспільства й породило його глибоку кризу. Подолання негативних явищ у сучасному суспільстві, породжених суто утилітаристським, техніко-економічним мисленням, пов'язується з надією на новий ціннісний поворот, нову ціннісну трансформацію світу західної людини, в якому особливу роль має відіграти моральний чинник; імперативним є відтворення нової єдності господарства та етики. Саме мораль здатна виконати роль основного стримуючого фактора, що може перешкодити здійсненню усіх тих антигуманних тенденцій, що притаманні автономному техніко-економічному розуму як у сфері господарювання, так і в усіх інших сферах суспільного життя. Етичні норми, інтегруючи в собі універсальне й всеохоплююче благо, репрезентують загальнолюдське благо. Господарювання ж, регульоване ринком, спрямоване на реалізацію локальних і часткових благ. Подолання

загрозливого розходження між цими різними критеріями оптимізації стає нагальним завданням для сучасного суспільства.

Це стосується і економічної науки, в якій проявляється криза ідеалу ціннісного нейтралізму. Суто раціональний підхід до оцінки ефективності господарювання має бути подоланий, адже бездумне слідування критеріям лише економічної доцільності веде до руйнування накопиченого тисячоліттями історії соціального і культурного капіталу. Необхідно більш широке розуміння економічної раціональності: слід підходити з позицій відповідності економіки вищим життєвим цінностям людини, оцінювати господарювання з позицій морально-етичних.

На цьому шляху здійснюються різні кроки як теоретичного, так і практичного характеру. Наприклад, розробляються теорії ефективного колективного вибору такої структури політичних інститутів, яка б задовольнила не тільки учасників ринку, але щодо якої досягли б згоди усі члени суспільства. У такому ж напрямку розвиваються і концепції соціального ринкового господарства, у відповідності до яких господарювання повинне орієнтуватися не тільки на вартісні показники, але й на якість життя, загальне благо, економіка має підпорядковуватись завданню досягнення “спільного благополуччя” і солідарності усіх. Також представники дискурсивної етики пропонують синтез системи господарства з життєвим світом людини і вбачають реалізацію цього в розвитку комунікативної раціональності, котра означає розширення демократії і залучення до обґрунтування соціальних норм, формування рішень, розв’язання соціальних конфліктів всіх учасників суспільного процесу, а не лише економічних суб’єктів, як у випадку ринку [8].

Значний конкретний досвід поєднання етики, норм суспільної солідарності з ринковими механізмами накопичено і в ході історичного розвитку Заходу у вигляді побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки, які спираються на соціал-демократичні традиції і християнське соціальне вчення. Під гаслом - “ринкова економіка, але не ринкове суспільство” - розробляються програми протидії стихійним антигуманним ефектам ринку, розповсюдженню принципу комерційності на культуру, освіту, мистецтво, особистісні стосунки. У відповідності до цього ринок підлягає регулюванню, а прагнення господарських суб’єктів до прибутку підпорядковується більш високим соціальним і етичним принципам, нормам суспільної солідарності і справедливості.

Загрози суто утилітаристського мислення починають нині все більше усвідомлюватися. Дослідники прагнуть доповнити політичну економію етичною економією і культурфілософією господарства, відтворивши нову єдність господарства і духовної культури, здійснивши своєрідний неоаристотелівський синтезу етики і економічної науки. Лауреат Нобелівської премії з економіки А.Сен вважає, що ігнорування етичних мотивів поведінки людей, надмірне акцентування уваги на егоїстичності людини, її індивідуалізмі значно збіднили економічну науку. Подолання обмеженостей традиційної моделі “економічної людини”, включення до сфери економічного мислення культурно-етичних факторів реалізується і в розвитку сучасних інституціональних концепцій [2; 5].

Уявлення про те, що економічна поведінка людини має бути спрямована лише на максимізацію власного інтересу, все більше виявляє свою обмеженість. У господарській поведінці велике значення повинні відігравати такі реалії, як обов’язок, відповідальність, лояльність, чесність, що дозволяє досягти високої економічної ефективності. У реальній ринковій економіці важливе значення мають такі якості суб’єктів господарювання, як взаємна довіра і надійність, що приводить до зниження витрат господарського обміну, не зменшуючи господарських вигод партнерів. Дія етичних установок відкриває можливість істотно скоротити інтеракційні витрати в економіці, підвищити координацію активностей учасників ринку, скоротити небажані побічні ефекти господарських рішень. Найбільш продуктивні економіки сформувалися саме в тих суспільствах, де

склалися міцні моральні підвалини, в суспільствах з високою довірою, яку слід розглядати як важливий соціальний капітал, як культурно-етичну основу суспільного буття [7].

Таким чином, в сучасних умовах актуалізується потреба в подальшому розвитку соціально-гуманітарного підходу в економічній науці, котрий передбачає акцент на соціокультурну і історичну вкоріненість господарської поведінки і на оцінюванні її результатів цілісним процесом відтворення людського життя.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения / М.Вебер; [Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давидова]. - М.: Прогресс, 1990. - 808 с.
2. Козловски П. Принципы этической экономики / П. Козловски; [Пер. с нем. под ред. В.С. Автономова]. - СПб.: Экономическая школа, 1999. - 344 с. - (Этическая экономия: Исследования по этике, культуре и философии хозяйства; вып. 7).
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.25. ч. 2. / К.Маркс, Ф.Энгельс. - М.: Гос. изд. полит. литературы, 1962. - 552 с.
4. Осипов Ю.М. Экономическая цивилизация: исторический триумф и эсхатологический кризис //Социокультурная динамика в период становления постиндустриального общества: закономерности, противоречия, приоритеты. Материалы III Международной Кондратьевской конференции. Кострома, 19-21 мая, 1998. / Ю.М. Осипов. - М.: 1998. - С.22-25.
5. Сен А. Об этике и экономике / А. Сен; [Пер. с англ. А. В. Малишевского]. - М.: Наука, 1996. - 160 с.
6. Яскевич Я. С. Экономический кризис и ценностное переосмысление современного мироустройства: философская рефлексия / Я. С. Яскевич // Век глобализации. Выпуск №1. - 2009. С.45-54.
7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф.Фукуяма; [Пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина]. - М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004 - 730 с.
8. Apel K.-O. Diskursethik als Verantwortungsethik und das Problem der ökonomischen Rationalität //K.-O.Apel. Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. / K.-O.Apel. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. - S.270-305.

Literature

1. Veber M. Izbrannye proizvedeniya / M.Veber; [Per. s nem.; sost., obw. red. i poslesl. Ju. N. Davidova]. - M.: Progress, 1990. - 808 s.
2. Kozlovski P. Principy jeticheskoy jekonomii / P. Kozlovski; [Per. s nem. pod red. V.S. Avtonomova]. - SPb.: Jekonomicheskaja shkola, 1999. - 344 s. - (Jeticheskaja jekonomija: Issledovanija po jeti-ke, kul'ture i filosofii hozjajstva; vyp. 7).
3. Marks K., Jengel's F. Soch. T.25. ch. 2. / K.Marks, F.Jengel's. - M.: Gos. izd. polit. literatury, 1962. - 552 s.

4. Osipov Ju.M. Jekonomicheskaja civilizacija: istoricheskij triumf i jeshatologicheskij krizis //Sociokul'turnaja dinamika v period stanovlenija postindustrial'nogo obwestva: zakonomernosti, protivorechija, priority. Materialy III Mezhdunarodnoj Kondrat'evskoj konferencii. Kostroma, 19-21 maja, 1998. / Ju.M. Osipov. – M.: 1998. – S.22-25.

5. Sen A. Ob jetike i jekonomike / A. Sen; [Per. s angl. A. V. Malishevskogo]. - M.: Nauka, 1996. - 160 s.

6. Jaskevich Ja. S. Jekonomicheskij krizis i cennostnoe pereosmyslenie sovremennogo miroustrojstva: filosofskaja refleksija / Ja. S. Jaskevich // Vek globalizacii. Vypusk №1. - 2009. S.45-54.

7. Fukujama F. Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k procvetaniju / F.Fukujama; [Per. s angl. D. Pavlovoj, V. Kirjuwenko, M. Kolopotina]. - M.: ООО "Izdatel'stvo ACT": ZAO NPP "Ermak", 2004 - 730 s.

8. Apel K.-O. Diskursethik als Verantwortungsethik und das Problem der ökonomischen Rationalität //K.-O.Apel. Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. / K.-O.Apel. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. - S.270-305.

Сулим А. В. КУЛЬТУРНО-ЭТИЧЕСКИЕ ИМПЕРАТИВЫ ЭКОНОМИКИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье исследуется развитие взаимоотношений моральных принципов и принципов хозяйственной деятельности. Анализируются исторические причины и негативные последствия этической нейтрализации экономической науки. Необходимость преодоления разрыва между этикой и экономической рациональностью рассматривается как реинтеграция частных и общих критериев социальной самоорганизации.

Ключевые слова: экономическая рациональность, экономический человек, социально-гуманитарная парадигма, целостное воспроизведение человеческой жизни, этический императив хозяйствования.

Sulym A.V. CULTURAL AND ETHICAL IMPERATIVES OF ECONOMICS: HISTORY AND MODERNITY

The article examines the development of relations between moral principles and principles of economic activity. The historical reasons and negative consequences of the ethical neutralization of economic science are analysed. The need to bridge the gap between ethics and economic rationality is regarded as reintegration of partial and general criteria of social self-organization.

Key words: economic rationality, economical man, socio-humanitarian paradigm, holistic reproduction of human life, ethical imperative of economy.

Рецензент: Рябініна О.В. – д.філос.н., проф.

Сулим Олексій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології Одеського державного економічного університету.